

УДК 316.334.3:141.8

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.2>

«НОВЕ БЕЗРОБІТТЯ» В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Тамара Кушерець

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
історико-юридичний факультет,
кафедра політології, права та філософії
вул. Графська, 2, 16600, м. Ніжин, Україна*

Сучасний соціально-філософський дискурс розглядається в контексті продовження традиції європейської філософії пов'язувати працю з діяльністю людини як родового суб'єкта або колективних суб'єктів іншого формату. Сфера праці при цьому є необхідним засобом діагностики реального становища індивіда під кутом зору специфіки виробничих відносин певної історичної епохи. Феномен «нового безробіття», яке виникло у 80-х роках минулого століття та поглибилося під час кризи 2008–2010 років, ставить на порядок денний заперечення доцільності винесення праці на периферію філософського дискурсу, що було характерним для теорій постіндустріального суспільства, і спонукає до критичного аналізу нових тенденцій у наявній капіталістичній економіці. У зв'язку з запровадженням новітніх інформаційних технологій розпочався процес заміщення інтелектуальної праці, що зумовлює «розмивання» середнього класу, зростання нерівності й формування нових «небезпечних» соціальних груп, зокрема прекаріату. Останні стають усе більше зацікавленими в соціальних змінах і формуванні такого політичного порядку, який би відповідав їхнім уявленням про справедливість. Усі ці проблеми відображено в соціально-філософських концепціях А. Горца, Р. Колінза, Дж. Рифкіна, Г. Стендінга, спільним для яких є висновок, що сучасне безробіття має системний характер, а сучасні безробітні стали суттєвим елементом соціальної структури суспільства. Знання, наука, технології не можуть розглядатися як самостійні чинники, за допомогою яких можна пояснити стан і трансформацію соціальних структур, адже вони є підпорядкованим моментом відносин влади і власності. Сутність «нового соціального питання» полягає в гарантії зайнятості й доходу, в контролі працівників над робочим часом, у забезпеченні механізмів висхідної соціальної мобільності. Дослідження особливостей, причин і наслідків «нового безробіття» допомагає в боротьбі з популізмом, розповсюдженням людиноненависницьких фашистських і расистських настроїв, сприяють формуванню ефективної соціальної політики.

Ключові слова: «нове безробіття», структурна криза, соціальна нерівність, соціальна політика, середній клас, прекаріат.

Останні три десятиліття ХХ століття позначилися серйозними зрушеннями у сфері уявлень про роль праці в житті людини. У соціально-філософській літературі стала переважати точка зору, що сфера виробничої діяльності перестала відігравати визначальну роль у процесі суспільного розвитку. Відповідно, і тема праці як такої перестала виступати в ролі центральної та вже більше не мала того методологічного й культурного значення, яке структурує та визначає всі інші теми. Економічне зростання повоєнних років разом із реалізацією програми створення суспільства всезагального добробуту забезпечили зростання життєвих стандартів значної частини населення західних країн. Це призвело до зростання автономності особистості та значення далеких від праці вимірів життя. Філософи стали стверджувати, що люди потребують відпочинку, розваг та освіти, щоб здобути нові форми самореалізації, які не пов'язані з професійною діяльністю, а на рівні соціально-філософ-

ського дискурсу це позначилося появою теми кінця «трудового суспільства». «Звільнення індивідів, їхній вільний розвиток, трансформація суспільства будуть здійснюватися через звільнення від праці» [11, с. 130].

Зміна ролі праці, сфери трудових відносин дали підстави вести мову про те, що сучасні суспільства суттєво відрізняються від попередніх типів суспільств. Останні названі Р. Дарендорфом як «трудові», бо для них продуктивна праця була і джерелом життєзабезпечення, й основою для здобуття соціального статусу, і підставою для самооцінки та самоповаги. Індустріальні суспільства мали на меті економічне зростання й породили відповідні зразки соціальних практик, інститутів і цінностей. Автори концепцій постіндустріального суспільства вказували на інформацію як на головний економічний, соціальний і культурний ресурс сучасного суспільства. Саме вона визначає не лише високий рівень інноваційності, а й демасифікацію та дестандартизацію всіх сторін суспільного життя. Якщо в індустріальну епоху технологія забезпечувала стандартизацію не лише продуктів виробництва, а й праці, кваліфікації, психології, стилю життя, ідентичності, то сучасні інформаційні технології, навпаки, забезпечують людей варіативною, нестандартною та відповідальною роботою, що вимагає здатності до прийняття самостійних рішень, оцінок і суджень, а також готовності до постійної зміни сфери діяльності. У зв'язку з цим стали вести мову про «нову трудову етику», яка орієнтує людину на «постматеріальні цінності», на творчість, на невідчужену працю тощо.

Однак стало очевидним, що нова якість праці породжує цілу низку психологічних проблем, таких як постійні стреси, страх залишитися без роботи, хронічну втому, а високий рівень інноваційності, непередбачуваності, нестандартності соціального контексту не дає індивіду змоги випрацювати стійку орієнтацію у світі й ускладнює управління своєю кар'єрою, своїм трудовим життям. Разом із цим розпочався процес зведення праці до мінімуму, бо інформаційні суспільства завдяки новим технологіям виробляють усе більше багатства, використовуючи все меншу кількість праці, у результаті чого зростають лави «потенційно безробітних». Відбулася відмова від соціал-демократичної моделі універсальної соціальної держави на користь неоліберальних пропозицій, які посилюють нерівність та обмежують доступ до державної допомоги, яка вирівнювала можливості громадян. Якщо перша сформована під тиском організованої боротьби робітників за покращення свого становища, то другі були легітимованими інтересами середнього класу, якого визнано носієм базових цінностей в умовах постіндустріального суспільства.

Передбачалося, що представники інтелектуальної праці – менеджери, люди творчих професій, науковці, самозайняті тощо – зможуть у подальшому більшою мірою реалізувати свій творчий потенціал у менш відчужених формах і сформувати більшість у майбутньому. Термін «креативний клас», виступаючи онтологічним утіленням ідей постмодернізму, набув свого поширення в концепціях постіндустріального, інформаційного суспільства. Однак теоретичне значення останніх виявилось якраз не в передбаченні нових тенденцій у зміні соціальних структур, бо дуже швидко виявилася очевидність переоцінки ролі вузьких прошарків творчих людей у світових мегаполісах, а передусім у критиці недоліків Модерну з його репресивним пануванням розуму й механізмами культурної асиміляції. Теорії постіндустріального суспільства в тій чи іншій формі підтримували неолібералізм, який прагнув розширити свою соціальну базу, використовуючи риторику забезпечення інтересів середнього класу. Ідеалізовані очікування від вільної творчої самореалізації зазнали краху під час реального зіткнення з інтересами олігополій. Подальше структурування економіки інформаційного суспільства показало, що ця «економіка знань» підпорядковується тим самим закономірностям, що й традиційна індустріальна економіка.

Діапазон реальної свободи й можливостей більшості представників середнього класу виявився насправді залежним, а отже, і лояльним до того національного політичного порядку, всередині якого він перебуває.

Сьогодні в центрі соціально-філософського дискурсу опинилося «нове безробіття» – специфічне явище, яке сформувалося на початку 80-х років ХХ століття й породжує численні економічні, соціальні та культурні проблеми. Осмислення його сучасних характеристик і виявлення причин, що його зумовлюють, породило велику кількість соціально-філософських концепцій. Численні історичні реконструкції показали, що те, що ми сьогодні називаємо «працею», є винаходом епохи модерну, і форма, в якій ми її знаємо, практикуємо й поміщуємо в центр індивідуального та соціального життя, винайдена разом з індустріалізмом. Найчастіше під працею розуміють діяльність у суспільній і громадській сфері, яка визнається й винагороджується іншими людьми. Однак надто абстрактний зміст такого визначення не забезпечує дослідницьку перспективу для плідного розвитку філософського дискурсу, пов'язаного з проблемою безробіття. Д. Колін зробив уточнення щодо семантичної неоднозначності самого терміна «праця» та виділив три основні його значення: 1) праця в родовому значенні як необхідність продукування та забезпечення життя, людського існування як такого; 2) праця як соціальний та історичний статус, наприклад, статус найманих працівників; 3) праця в значенні будь-якої індивідуальної або соціальної діяльності незалежно від того, який характер вона має – інтелектуальний чи фізичний [10, р. 18]. Осмислення проблем безробіття, пов'язаних зі скороченням питомої ваги фізичної або інтелектуальної праці в структурі виробництва загалом, звичайно, не стосується останнього, третього, її визначення, бо жодна людська діяльність, спрямована на певну мету й пов'язана з витратою енергії на її досягнення, не може зникнути за будь-яких обставин.

У повсякденній свідомості наймана праця найчастіше сприймається через образ малокваліфікованого робітника, який не має чіткої професії та потерпає від подрібнених завдань, залишається із цієї причини позначеною «негідністю» на противагу творчій і «самостійній». Проте не є секретом, що суспільство найманої праці сьогодні широко відкрите для середнього класу. «Щільний кордон між працею, що вважається нищою, і працею, яку вважають шляхетною, дає змогу уникати справжніх соціологічних роздумів про сприйняття праці індивідом, про можливість для нього побудувати собі через працю ідентичність...» [6, с. 71]. Як показують Д. Мартен і його колеги, за результатами соціологічних досліджень праця для сучасної людини посідає друге місце одразу після сім'ї і значно випереджає друзів, дозвілля та релігію. Зд. Краснодембський указує, що сьогодні змінюється «культурницьке значення праці, яка являє собою щось більше, аніж джерело утримання. Водночас її стає дедалі менше. Тому, напевно, питання розподілу благ перестало бути головним джерелом конфліктів, однак зросла конкуренція й боротьба за поділ того блага, яке стає дедалі рідкіснішим, а саме, за роботу» [5, с. 112].

Безпрецедентне зростання безробіття, сумірне хіба що з депресією 30-х років ХХ століття, але викликане поширенням комп'ютерних і комунікаційних технологій (або третьою промисловою революцією), дало підставу деяким теоретикам говорити про вступ людства в нову стадію всесвітньої історії. Як зазначив Дж. Рифкін, «повне заміщення робітників машинами змусить усі країни переглянути свої уявлення про роль індивідів у соціальному процесі. Переосмислення можливостей та обов'язків мільйонів людей у суспільстві, у якому відсутня масова зайнятість, повною мірою може стати найнагальнішим соціальним завданням століття» [12, р. 15]. Американський аналітик стверджує, що пора припинити вихвалити вплив нових технологій на звільнення праці, про який люди

мріяли тисячоліттями, бо в умовах третьої промислової революції нові технології спрямовані на безповоротне знищення найманої праці.

Усе більше виявляє себе тенденція, пов'язана з наданням фірмами переваг інвестиціям, а не найму додаткових працівників. Як наслідок, буде посилюватися прірва між тими, хто може скористатися підвищенням продуктивності праці, та більшістю працівників промислової галузі, які поповнять лави безробітних. Якщо всі блага технологічної революції стануть виключним здобутком власників акцій, вищих менеджерів і знаннєвої еліти, то стануть невідворотними соціальні й політичні потрясіння в усьому світі. Критики Дж. Рифкіна зазначають, що причини безробіття складні, не коректно списувати їх тільки на фактор технічного прогресу чи покладати відповідальність за нього на того чи іншого винуватця. Однак більшість соціальних філософів підтримують думку, що продуктивна праця стала проблемою для сучасних суспільств, а разом із цим зростає рівень соціального напруження, соціальні зміни набувають вибухового й непередбачуваного характеру.

Сучасні безробітні не є якоюсь випадковою, але водночас і неконсолідованою групою. Щодо їх суб'єктного потенціалу революційних соціальних змін правильною, на думку Ю.А. Кимелева, була б його оцінка як резервної армії протесту, джерела незадоволення та загрози соціальній стабільності, адже не спостерігається жодного соціального руху належного масштабу, який би перешкодив цьому процесові; натомість набувають усе більшого поширення людиноненавистницькі партії нацистського та расистського спрямування [3, с. 48]. У сучасних неомарксистських соціальних теоріях акцент робиться на капіталістичному характері економіки й класовій природі чинної держави, яка намагається навіть людям ідею, що вони «самі винні в тому, що залишилися без роботи, що робоче місце потрібне їм для самоповаги, але вони не вміють його заслужити» [1, с. 38].

Сучасний британський соціолог Р. Коллінз вважає, що для пояснення феномена «нового безробіття» доречно використати геніальну здогадку про технологічне заміщення найманої праці, висловлену ще в 1840-х роках Марксом і Енгельсом. Проте класичний марксизм звернув увагу на витіснення машинами праці робітників і водночас не прогнозував виникнення потужного середнього класу, ядром якого стали в подальшому освічені професіонали, адміністративні та офісні працівники. Остання технологічна хвиля, яка розпочалася у 80–90-х роках ХХ століття, додала до раніше здійснюваної механізації ще й роботизацію та електронізацію й поставила на порядок денний скорочення працівників інтелектуальної праці. «Інформаційні технології – це технології комунікацій, які запустили другу велику хвилю скорочення праці, тобто працю працівників середнього класу» [4, с. 36].

Кілька останніх десятиліть – це лише початкова її стадія, зважаючи на те що для знищення робітничого класу як значимої соціальної групи знадобилося близько 120 років. Упродовж тривалого часу ідеологи лібералізму використовували заспокійливе пояснення, яке базувалося на висунутому П. Шумпетером твердженні про «руйнування заради створення». Згідно з ним, кількість робочих місць, створених для виробництва нових товарів, перекриє робочі місця, втрачені під час формування нових ринків. Сьогодні вже стає очевидним, що технологічне заміщення комунікативної праці не знаходить обнадійливої моделі компенсації зменшення кількості вакансій для представників середнього класу. За прогнозами Р. Коллінза, технологічне заміщення середнього класу призведе до краху всієї капіталістичної економіки ще до кінця ХХІ століття [3, с. 110].

Зростання чисельності працівників із неповною та нестабільною занятістю свідчить про те, що постіндустріальне суспільство винайшло ефективний спосіб приховування «нового безробіття». За ініціативою У. Бека, цей новий соціальний прошарок отримав назву «прекаріат» (від англ. precarious – хиткий). Сьогодні на його частку припадає до 40% від

усієї робочої сили в розвинутих західних країнах [8, с. 3]. Прекаризація трудових відносин породжує менш захищену й більш дешеву робочу силу, до складу якої потрапляють робітники незалежно від рівня їхньої освіти, кваліфікації, прибутку і статусу. Такі нові форми трудового найму, як неповна, випадкова, тимчасова та «нульова» (коли працівник згідно з контрактом чекає, коли роботодавець викличе його на роботу), руйнують інституційні основи класового протесту. Якщо раніше об'єднаних профспілками робітників спрямовували чітко визначені цілі, такі як підвищення заробітної плати, скорочення робочого тижня, покращення умов праці тощо, то тепер нетипово зайняті робітники позбавлені можливості чітко артикулювати свої вимоги. На думку більшості аналітиків, нестійка зайнятість стала сприятливим ґрунтом для зростання соціальної нерівності, а особливості становища прекаріату роблять його здатним піддаватися на гасла попудлізму, що перетворює його в «новий небезпечний клас» [7].

Відсутність у прекаріату інституціонально організованих форм частково знайшла свою компенсацію у створеній у кінці минулого століття Всесвітній мережі базового доходу. Вона об'єднала мешканців багатьох країн світу на основі ідеї виплати для своїх громадян гарантованої субсидії як на матеріальні, так і на культурні потреби. Така ідея не здобуває масової підтримки, унаслідок того що вона формує патерналістські настрої та культивує цінності невиробничого характеру, властиві найбіднішим верствам населення. Однак не всі групи, яких зараховують до прекаріату, знаходяться на найнижчих щаблях соціальної стратифікації. До нього входять представники найрізноманітніших професійних груп – від робітників і доглядальниць до програмістів, викладачів і навіть працівників адміністративно-управлінського апарату; дехто з них добровільно перейшов на неповну зайнятість. «Ця «коаліція» різнорідних груп скріплена схожим становищем у системі зайнятості. Іманентно властива прекаріату статусна розрізненість перетворює його в джерело дисфункції соціальної структури постіндустріального суспільства. У цьому й криється його небезпека» [2, с. 25].

«Нове безробіття» суттєво вплинуло на зміну уявлень про соціальну структуру сучасного суспільства, адже зростання частки людей, що не мають стабільної та повної зайнятості, вимагає виділення їх в особливу групу, незалежно від того чи наділяється вона характеристиками класу або страти. На думку Г. Стендінга, класове розшарування сучасного суспільства виглядає так: 1) тонкий прошарок еліти, що складається з невеликої кількості надзвичайно багатих людей; 2) саларіат – група, що має стабільну зайнятість і забезпечена соціальними гарантіями; 3) група «кваліфікованих кадрів» (консультанти, спеціалісти за контрактом); 4) кістяк «старого робітничого класу», ряди якого порідшали й утратили почуття соціальної солідарності; 5) зростаючий прекаріат; 6) «армія безробітних»; 7) «ізольована група соціально знедолених, що живе на пожертви суспільства» [7, с. 21–22].

Отже, соціально-філософський дискурс кінця ХХ – початку ХІХ століть засвідчує, що сучасне суспільство набуває нових обрисів і характеристик, пов'язаних із виникненням «нового безробіття». Важливим інструментом для його представлення у філософських теоріях виявилася актуалізація розгляду сучасних соціальних відносин як капіталістичних, що дало можливість представити впровадження технологічних інновацій підпорядкованим моментом влади і власності. Історичний досвід людства останніх двох століть показує, що розвиток науки й технології може бути описаним у термінах прогресу лише тоді, коли його розглядати з погляду внутрішньої історії зростання знання. Що стосується «зовнішньої» історії, тобто з погляду соціальної зумовленості й соціальних наслідків науково-технічного прогресу, то підстав для оптимізму недостатньо. Цілком правомірним виявляється сьогодні повернення до теми критики інструментального розуму, капіталістичної раціональності та накопичення, до аналізу соціальної структури в категоріях класового конфлік-

ту. Є підстави стверджувати, що теорії постіндустріального, інформаційного суспільства виявилися черговими утопічними конструкціями, закоріненими в ідеології Просвітництва і Прогресу, відповідно до яких саме наукові знання можуть бути єдиною силою емансипації. Проголошення креативного класу авангардом суспільного розвитку видається невинним, бо соціальна суб'єктність торує собі шлях у реальній боротьбі із соціальною несправедливістю, у тому числі з несправедливістю розподілу тих благ, що створюються завдяки провадженню нових технологій. Зміщення уваги до проблем, що виникають на ринку праці, дає змогу знову представити виробничі відносини центральним моментом суспільного розвитку та виявити нові соціальні прошарки, які здатні через усвідомлення неможливості отримати гарантії зайнятості й доходу, а головне, через свої протестні дії змусити суспільства шукати нову конструктивну соціальну політику.

Список використаної літератури

1. Горц А. Нематериальное. Знание, стоимость и капитал / пер. с нем. и фр. М.М. Сокольской ; научный ред. М.А. Маяцкий. Москва : Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2010. 208 с.
2. Жвитиашвили А. Нестабильная занятость и социальное неравенство: западный опыт. *INTER*. 2016. № 11. С. 16–25.
3. Кимелев Ю.А. «Субъект» и «субъективность» в современной западной философии: Научно-аналитический обзор / РАН. ИНИОН. Центр ГНИ. Отд. философии. Москва, 2006. 95 с.
4. Коллинз Р. Технологическое замещение и кризисы капитализма: выходы и тупики. *Политическая концептология*. 2010. № 1. С. 35–50.
5. Краснодембський Зд. На постмодерністських роздоріжжях культури / пер. з польськ. Р. Харчук. Київ : Основи, 2000. 196 с.
6. Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'єр Ф. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації / пер. з фр. Є. Марічева. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2005. 302 с.
7. Стэндинг Г. Прекариат – новый опасный класс. Москва : Ад Маргинем Пресс. 2014. 328 с.
8. Тощенко Ж.Т. Прекариат – новый социальный класс. *Социологические исследования*. 2015. № 6. С. 3–13.
9. Тютюнникова С.В. Безробіття в умовах глобалізації. *Соціальна економіка*. 2016. № 2. С. 61–68.
10. Collin D. *la Fin du travail et la Mondialisation*. L'Yarmattan, 1998.
11. Gorz A. *Metamorphoses du travail. Quete du sens: Critique de la raison economique*. P. : Galilee, 1988.
12. Rifkin J. *The end of work*. Putnam'Sons., 1996.

“NEW UNEMPLOYMENT” IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND PHILOSOPHICAL DISCOURSE OF THE LATE 20TH AND EARLY 21TH CENTURIES**Tamara Kuserets***Nizhyn Mykola Gogol State University,**Faculty of History and Law,**Department of Politology, Law and Philosophy**Hrafska str., 2, 16600, Nizhyn, Ukraine*

The contemporary social and philosophical discourse is seen in the context of the continuation of European philosophy tradition to link labour with activity of a human as a generic subject or collective subjects of another type. The sphere of labour in this case serves as a necessary means of individual's real situation diagnostics considering industrial relations of a certain historical epoch. The phenomenon of “new unemployment”, which emerged in the 1980s and deepened during the crisis of 2008–2010, demonstrates the fallacy of underestimating labour in the philosophical discourse of post-industrial theories and it encourages to make a critical analysis of new trends in the existing capitalist economy. Due to the introduction of new information technologies, the process of intellectual labour replacement has begun, leading to the “erosion” of the middle class, increasing inequality and to the formation of new “dangerous” social groups, precariat in particular. The latter are increasingly interested in social changes and in the creation of a political order that would reflect their idea of justice. All these problems are revealed in social and philosophical concepts of A. Gorz, R. Collins, J. Rifkin and G. Standing, whose common conclusion is that modern unemployment is systemic, and the modern unemployed have become an essential element of social structure. Knowledge, science, and technology cannot be regarded as independent factors, with the help of which the state and transformation of social structures can be explained, because they are subordinate elements of relations between power and property. The essence of a “new social issue” is the guarantee of employment and income, the control of workers over working hours, the provision of mechanisms for upward social mobility. Studies of the features, causes and consequences of “new unemployment” help combat populism, the spread of hate-filled fascist or racist sentiments, and contribute to shape effective social policy.

Key words: “new unemployment”, structural crisis, social inequality, social policy, middle class, precariat.